

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΔΩΔΩΝΗ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ

IN MEMORIAM
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΙ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΟΓΔΟΣ (2009) ΚΑΙ ΤΡΙΑΚΟΣΤΟΣ ΕΝΑΤΟΣ (2010)

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2012

Εμμανουήλ (Μανόλης) Παπαθωμόπουλος
(1930-2011)

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Χ. ΚΟΝΟΜΗΣ
Ακαδημαϊκός

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΑ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΠΑΠΑΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ (1930-2011)

Τη Μεγάλη Τετάρτη – 20 Απριλίου – απεβίωσε ξαφνικά από ανακοπή, ενώ νοσηλευόταν σε νοσοκομείο, ο ομότιμος καθηγητής της κλασικής φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, αλλά και γνωστός μελετητής της υστεροβυζαντινής και μεταβυζαντινής γραμματείας Εμμανουήλ (Μανόλης) Παπαθωμόπουλος.

Ο καθηγητής Παπαθωμόπουλος προερχόταν από φτωχή οικογένεια και αναγκάστηκε να εργάζεται κατά τη διάρκεια των σπουδών του στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Με υποτροφία της γαλλικής κυβέρνησης και του ΙΚΥ ολοκλήρωσε επιτυχώς τις σπουδές του στο Παρίσι το 1957, πρώτα στη Σορβόνη και στη συνέχεια για δέκα ολόκληρα χρόνια φοίτησε σε όλες τις ανώτατες σχολές του Παρισιού. Ήταν ο Έλληνας φιλόλογος με τις πιο μακροχρόνιες και πιο συστηματικές σπουδές σε όλους τους βοηθητικούς κλάδους της κλασικής φιλολογίας. Εκτός από την αρχαία ελληνική και λατινική φιλολογία παρακολούθησε μαθήματα παπυρολογίας, επιγραφικής, γλωσσολογίας, αρχαίας ελληνικής μυθολογίας και θρησκείας, αρχαίας ελληνικής μαγείας, ρωμαϊκής θρησκείας, κοινωνικής ανθρωπολογίας της αρχαιότητας κτλ.

Το διάστημα 1963-1967 εργάστηκε ως *attaché de recherche* στο C.N.R.S. στο Παρίσι και το 1968-1969 – λόγω καθυστέρησης επί διετία του διορισμού του στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπου είχε εκλεγεί παμψηφεί τακτικός καθηγητής της κλασικής φιλολογίας – εργάστηκε επίσης ως *research associate* στο Κέμπριτζ, ύστερα από τιμητική πρόσκληση του Κολεγίου Peterhouse του Πανεπιστημίου. Από το 1968 έως το 1997 διετέλεσε καθηγητής της κλασικής φιλολογίας διδάσκοντας καθ' όλη τη διάρκεια της θητείας του αρχαία ελληνική και λατινική φιλολογία. Παράλληλα ο καθηγητής Παπαθωμόπουλος πρόσφερε πρόθυμα και αμισθί τις υπηρεσίες του σε διάφορους οργανισμούς και επιτροπές του Υπουργείου Παιδείας με αποκορύφωμα την επί επταετία προεδρία του ΔΙ.Κ.Α.Τ.Σ.Α. Επίσης, την ιδιαίτερη αγάπη του για τα δημώδη υστερομεσαιωνικά κείμενα την έδειξε και ως πρόεδρος της Επιτροπής της σειράς «Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη» του Μ.Ι.Ε.Τ., στη δεκαετία του 1990.

Παραλείπω τις διώξεις του Παπαθωμόπουλου στη διάρκεια της δι-
κτατορίας προκειμένου να επικεντρωθώ στο ερευνητικό του έργο, γιατί
ο αείμνηστος επιστήμονας εκτός από αληθινός δάσκαλος υπήρξε ακόμη
μεγαλύτερος ερευνητής στον κλάδο που θεράπευε. Βασικός ερευνητικός
του προσανατολισμός υπήρξε πάντοτε η προετοιμασία και η δημοσίευ-
ση κριτικών εκδόσεων – ελληνικών και λατινικών –, κυρίως της αρχαί-
ας ελληνικής αλλά και της βυζαντινής και των απαρχών της νεοελληνι-
κής γραμματείας. Πολλές φορές μου είχε αναφέρει ότι συνδυετικό στοι-
χείο των κειμένων αυτών εύρισκε το γεγονός ότι αποτελούν ισότιμα
μνημεία της εθνικής μας λογοτεχνικής και γλωσσικής κληρονομιάς. Τον
συγκινούσε περισσότερο όχι εκείνο που χωρίζει τα κείμενα, ο χρόνος,
αλλά αυτό που τα ενώνει, ο λόγος ο ελληνικός. Ασπαζόταν το δόγμα
της φιλολογίας *nilhil parvum in litteris*, γι' αυτό ενδιαφερόταν ως γνή-
σιος φιλόλογος εξίσου για «μεγάλους» και για «ελάσσονες» συγγραφείς
και ανώνυμα κείμενα. Μάρτυρας αψευδής το Ευρετήριο των 100 συγ-
γραφέων που τον έχουν απασχολήσει. Ασπαζόταν επίσης το καθολικό
δόγμα – αποδεκτό τουλάχιστον στο εξωτερικό – ότι ο κλασικός φιλό-
λογος πρέπει να είναι εγκρατής και να ασχολείται και με τα Λατινικά·
γι' αυτό και εξέδωσε λατινικά κείμενα της κλασικής περιόδου αλλά και
μεταγενέστερων εποχών. Συναφές ήταν και το ενδιαφέρον του για τις βυ-
ζαντινές μεταφράσεις λατινικών έργων, οι οποίες, εκτός από την αυθύ-
παρκτη λογοτεχνική τους αξία, αποτέλεσαν σημαντική γέφυρα πολιτι-
σμικής επικοινωνίας ανάμεσα στον ανατολικό και δυτικό κόσμο του
Μεσαίωνα.

Τον απασχολούσε γενικότερα το θέμα της μετάφρασης, η οποία, όπως
έλεγε, αποτελεί καθ' εαυτήν πράξη διαπολιτισμικότητας, αφού λειτουρ-
γεί ως ένα διάμεσο μεταξύ δύο πολιτισμών και αποσκοπεί στο να επιτρέ-
ψει την πρόσβαση μιας πολιτισμικής οντότητας στα κείμενα μιας άλλης.
Συγχρόνως τη θεωρούσε ως μια ισχυρή απόδειξη της βιωσιμότητας της
λογοτεχνίας μιας εποχής, όταν αυτή επιβιώνει χάρη στις μεταφράσεις στη
λογοτεχνία μιας άλλης εποχής και κοινωνίας. Έτσι αναφερόταν για πα-
ράδειγμα στο θέμα του *Πολέμου της Τρωάδος*, που μεταφέρθηκε με
ενδιάμεσους κρίκους σε όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές λογοτεχνίες, και ει-
δικά στο *Roman de Troie* του Γάλλου συγγραφέα Benoît de Sainte-Maure,
του ΙΒ' αιώνα, το οποίο θεωρούσε ως το αρτιότερο ευρωπαϊκό μεσαιωνι-
κό έργο του θέματος αυτού, και που μεταφράστηκε στη δημόδη βυζαν-
τινή γλώσσα τον ΙΓ'/ΙΔ' αιώνα από τον Ανώνυμο του *Πολέμου της
Τρωάδος*. Το ογκώδες αυτό έργο το εξέδωσε σε πρώτη έκδοση ύστερα
από προεργασία δεκαεπτά ετών μαζί με την καθηγήτρια του Πανεπιστη-

μίου της Οξφόρδης Elizabeth Jeffreys' δυστυχώς δεν πρόλαβε να μας δώσει και την εισαγωγή και τα σχόλια στο κείμενο αυτό, που είχε υποσχεθεί για χωριστή έκδοση. Στην ίδια κατηγορία ο Παπαθωμόπουλος κατέταξε και το περίφημο στην εποχή του έπος *Teseida* του Giovanni Boccacio, το οποίο γράφτηκε γύρω στο 1340 και αποτελεί ένα σύνολο επιβιώσεων των δύο κλασικών λογοτεχνιών. Αυτή η «Θησής» πέρασε στον ελληνικό κόσμο τον ΙΕ΄ αιώνα, όταν αυτή η έμμετρη επική (και ερωτική) μυθιστορία μεταφράστηκε στα δημώδη ελληνικά, πιθανόν, όπως πίστευε, στο πολιτισμικό περιβάλλον του Δουκάτου των Αθηνών. Δυστυχώς η θεία πρόνοια δεν του επέτρεψε να προβεί εν ζωή στην πρώτη έκδοση της (χειρόγραφης όσο και έντυπης) *Διήγησις Θησέου με τες Αμαζόνες και γάμοι της Αιμιλίας* που προετοίμαζε, και ακόμη να αρχίσει την προετοιμασία για μια νέα έκδοση του *Χρονικού του Μορέως*: όπως συχνά μου ανέφερε, φιλοδοξούσε να παρουσιάσει την έκδοση και των τριών έργων ως τριλογία.

Τον απασχολούσαν επίσης ο Οβίδιος, ο Κικέρωνας, ο Αυγουστίνος, ο Βοήθιος που αναβιώνουν σε λόγο ελληνικό χάρη στις μεταφράσεις του Μάξιμου Πλανούδη (ΙΓ΄ αι.), ή ο Θωμάς Ακινάτης χάρη στις μεταφράσεις των αδελφών Δημητρίου και Προχόρου Κυδώνη (ΙΔ΄ αι.), αλλά και οι περίφημοι *Διάλογοι* του πάπα Ρώμης Γρηγορίου του Μεγάλου, έργο του ΣΤ΄ αιώνα, που γίνονται προσιτοί στον ελληνόφωνο κόσμο χάρη στην ελληνική τους μετάφραση από τον Ζαχαρία, τον τελευταίο Έλληνα πάπα Ρώμης, στα μέσα του Η΄ αιώνα. Το τελευταίο έργο ελπίζω ότι θα εκδοθεί από τις εκδόσεις dell'Orso, Alessandria-Torino είναι ένα από τα έργα του που για την έκδοση τους ο Παπαθωμόπουλος φρόντιζε στο τελευταίο του ταξίδι στην Ευρώπη πριν από μερικούς μήνες. Τα υπόλοιπα υπό έκδοση πρέπει να είναι μια κριτική έκδοση των *Μεγάλων Ηθικών* του Αριστοτέλη (De Gruyter) και μερικά άλλα για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω.

Τριών άλλων κειμένων ετοίμαζε κριτική έκδοση: (1) *Σωζόμενα έργα Θεοδώρου επισκόπου Αλανίας* (εν μέρει editio princeps), (2) *Περί Πίστews Μαξίμου του Πλανούδη* (editio princeps), (3) *Μαρτύριον της Αγίας Ιουλιανής*, πρόκειται για αγιολογικό κείμενο.

Στον κλάδο της παπυρολογίας τον απασχόλησαν ειδικότερα οι λογοτεχνικοί πάπυροι, τους οποίους θεωρούσε ως ακένωτη πηγή εμπλουτισμού της κλασικής φιλολογίας, αφού μας διασώζουν άγνωστα ή γνωστά έργα συνήθως σε αποσπασματική μορφή. Είχε ο ίδιος σχετική εμπειρία ήδη από την εποχή της διαμονής του στη Γαλλία, όπου είχε εκδώσει μερικούς λογοτεχνικούς παπύρους. Σοβαρότερη όμως και πιο ενδιαφέρουσα θεωρούσε την προσπάθειά του να επανεκδώσει σε ολοκληρωμένο corpus

όλους τους παπύρους του Δημοσθένη, γιατί πίστευε ότι θα του έδινε απαντήσεις σε πολλά σημεία της ιστορίας του κεμένου του ρήτορα, βοηθώντας σε προβλήματα αποκατάστασης του κεμένου. Ήλπιζε ότι η μελέτη τους θα του επέτρεπε μια νέα εκτίμηση του ανοιχτού ακόμη προβλήματος της χειρόγραφης παράδοσης αυτού του συγγραφέα. Ο όγκος του υλικού (περισσότεροι από 200 πάπυροι) και η συνεχής προσθήκη νέων παπύρων δεν του επέτρεψαν να φέρει εις πέρας την εργασία αυτή. Ανάλογος ήταν και ο σχεδιασμός του για τον Ησίοδο. Παράλληλα τον απασχολούσε το πρόβλημα της άμεσης και έμμεσης παράδοσης του κεμένου των τραγωδιών του Σοφοκλή, αλλά η έρευνά του ήταν ακόμη σε εξέλιξη και τα πρώτα συμπεράσματα του παρουσίασε δοκιμαστικά σε διεθνές συμπόσιο για τον Σοφοκλή στο Aix-en-Provence (1992).

Τα τελευταία δύο χρόνια ασχολήθηκε και με την προετοιμασία της έκδοσης του *Μεγάλου Δυναμερού (Φαρμακοποιίας)* του Νικολάου του Μυρεψού και της *Στοιχειώσεως Αστρονομικής* του Θεοδώρου Μετοχίτη. Όπως μου έλεγε, με την ασχολία του αυτή μπήκε στον μαγευτικό κόσμο των θετικών επιστημών στο Βυζάντιο, κληρονόμο και συνεχιστή της αρχαίας επιστήμης και συνδυετικό κρίκο της με την επιστήμη της Αναγέννησης. Συγχρόνως, πέρα από το καθ' αυτό επιστημονικό περιεχόμενο των παραπάνω έργων, μου επαναλάμβανε ότι έμεινε κατάπληκτος μπροστά στον μεγάλο αριθμό των ελληνικών χειρογράφων ανέκδοτων έργων που αναφέρονται στις φυσικές επιστήμες, τα οποία θα πρέπει κάποτε να εκδοθούν, γιατί αποτελούν τεκμήρια της ελληνικής επιστήμης και διανόησης.

Έχειρε χαράν μεγάλη οσάκις του δινόταν ευκαιρία να δημοσιεύσει την πρώτη έκδοση σημαντικών, όπως πίστευε, κεμένων, γιατί ορθά έκρινε ότι οι πρώτες εκδόσεις κεμένων ανοίγουν καινούργια κεφάλαια στην ιστορία της φιλολογίας, πράγμα που θεωρούσε συναρπαστικό. Εκτός από πέντε παπυρικά αποσπάσματα και τη συλλογή ανέκδοτων κεμένων στο βιβλίο του *Nouveaux fragments d'auteurs anciens*, δημοσίευσε την πρώτη έκδοση της Πλανούδειας μετάφρασης του *Περί Τριάδος*, έργου του Αυγουστίνου, του βυζαντινού έπους *Ο Πόλεμος της Τρωάδος*, της βυζαντινής μετάφρασης της *Teseida* του Giovanni Boccacio (υπό έκδοση), των *Πέντε Δημωδών Μεταφράσεων του Βίου του Αισώπου*, του *Βερναρδάκειου Μαγικού Κώδικα*, των ανέκδοτων *Εξορκισμών του Ιερομόναχου Βενέδικτου Τζανκαρόλου* και προχώρησε επίσης, όπως προαναφέρθηκε, στην ετοιμασία της έκδοσης και άλλων ανεκδότων κεμένων, όπως είναι το *Μέγα Δυναμερόν* του Νικολάου του Μυρεψού, η *Στοιχείωσις Αστρονομική* του Θεοδώρου Μετοχίτη,

τα σωζόμενα έργα του Θεοδώρου επισκόπου Αλανίας, το *Περί Πίστewος* του Μάξιμου Πλανούδη, οι δημώδεις αποδόσεις του *Στεφανίτη και Ιχνηλάτη* από τον Θεοδόσιο Ζυγομαλά (ΙΣΤ΄ αι.) και τον Δημήτριο Προκόπιο (ΙΗ΄ αι.), τα έργα του Ζαχαρίου Καραντινού και οι μεταφράσεις τριών τραγωδιών του Metastasio από τον Ιωάννη Ν. Καρατζά. Όταν ο Παπαθωμόπουλος σκεφτόταν πόσα έργα είναι ακόμα ανέκδοτα ή πόσα άλλα κυκλοφορούν σε ξεπερασμένες εκδόσεις μου εκμυστηρευόταν ότι έχανε κυριολεκτικά τον ύπνο του. Σε μια από τις τελευταίες τηλεφωνικές μας συνομιλίες μου ανέφερε ότι καίτοι άρρωστος εργαζόταν δεκατέσσερις ώρες το εικοσιτετράωρο.

Στα υπό έκδοση έργα, εκτός εκείνων που αναφέρθηκαν παραπάνω, πρέπει να λογιστούν μια κριτική έκδοση του *Βίου του Αισώπου* (Les Belles Lettres) με γαλλική μετάφραση και σχόλια της καθηγήτριας C. Jouanno (2012), η κριτική έκδοση της *Βιβλιοθήκης* του Απολλοδώρου με γαλλική μετάφραση και σχόλια των καθηγητών J. C. Carrière και Χαρ. Ορφανού («Les Belles Lettres» 2012), στον γερμανικό οίκο Olms-Weidmann εκκρεμεί η έκδοση της *Concordantia του Αισχύλου* (Hildesheim 2011), στο Πανεπιστήμιο της Louvain η κριτική έκδοση των σωζόμενων έργων του Θεοδώρου επισκόπου Αλανίας (Louvain 2011). Σημαντικό θεωρούσε τις τελευταίες βδομάδες της ζωής του την έναρξη γόνιμης συνεργασίας με ομάδα καθηγητών των γαλλικών Πανεπιστημίων της Toulouse, του Bordeaux και της Caen. Είχε αναλάβει ακόμη την κριτική έκδοση των *Δειπνοσοφιστών* του Αθήναιου, και οι Γάλλοι καθηγητές θα μετέφραζαν και θα σχολίαζαν το κείμενο.

Ο ίδιος προσδιόριζε ως εξής τη μέθοδο προσέγγισης του υπό έκδοση έργου, την οποία θεωρούσε μάλιστα ως τη συνήθη στις επιστημονικές φιλολογικές εκδόσεις. Προέβαινε σε συγκέντρωση όλων των απαιτούμενων στοιχείων· δηλ. προέβαινε σε εντοπισμό των χειρογράφων, γνωστών αλλά και άλλων που λανθάνουν· σε σχολαστική αντιβολή του κειμένου, ταξινόμησή τους επί τη βάσει του διαθέσιμου υλικού, καταρτισμό στέμματος κωδίκων και τελικά συγκρότηση του κειμένου και του κριτικού υπομνήματος επί τη βάσει του στέμματος. Ενίοτε η έμμεση παράδοση μπορεί να προσφέρει σημαντικά χρήσιμα στοιχεία. Με τον τρόπο αυτό δεν περιοριζόταν στην προβολή μερικών διορθώσεων, αλλά εξέταζε τα κείμενα εκ βάθρων, αντιβάλλοντας από την αρχή όλα τα σωζόμενα χειρόγραφα κάθε έργου, καταρτίζοντας νέο στέμμα, προβαίνοντας σε κριτικές παρατηρήσεις για το σύνολο του έργου, και κατά λογική συνέπεια καταλήγοντας σε νέα κριτική έκδοση των κειμένων.

Για το έργο του αειμνήστου καθηγητή έχουν αποφανθεί ξένοι κορυ-

φαίοι κλασικοί φιλόλογοι και δεν θα ήθελα να προβώ σε δικές μου κρίσεις που πιθανόν να εκλαμβάνονταν ως αποτέλεσμα της μακράς και στενής μου φιλίας, ιδιαίτερα τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Αντί οποιασδήποτε δικής μου εκτίμησης παραθέτω τη σχετικά πρόσφατη κρίση του καθηγητή M. L. West, με την οποία συμφωνώ. Μόνο που εγώ θα τον χαρακτηρίζα, συνελόντι ειπείν, ως τον κορυφαίο νεοέλληνα εκδότη ελληνικών κειμένων όλων των εποχών. Ανήκει στη χορεία του M. Μουσούρου και του Αδ. Κοραή, μόνο που υπερέβαλε και τους δύο ως προς τον όγκο του έργου του και ίσως και ως προς τη φιλολογική ακρίβεια, βασικό προσόν σε εκδοτική δουλειά. Ήταν ασυναγώνιστος στη διερεύνηση των σχέσεων των χειρογράφων ενός συγγραφέα καθώς και στην αντιβολή των πιο δύσκολων αναγνωστικά χειρογράφων.

Professor Papathomopoulos is internationally known as one of the best and most productive of philologists active in Greece. His output is outstanding in volume and range, extending from the Classical period through the Hellenistic, Roman, and Byzantine periods into the early modern era. His editions of the mythographer Antoninus Liberalis and the didactic poet Oppian (or pseudo-Oppian) of Apamea are the best in existence and recognized as standard. I expect that the same will be true of his forthcoming edition of Apollodorus' *Bibliothēke*, which is keenly anticipated. He has done pioneering research in many areas and produced *editiones principes* of a number of substantial Byzantine texts, based in each case on a careful study of the manuscript sources. In addition to everything else, he has put scholars everywhere in his debt by producing the first complete concordances to a series of poets: Sophocles, Apollonius Rhodius, Nicander, pseudo-Oppian, Quintus of Smyrna, and it appears that Aeschylus and the Latin poet Terence will soon be added to the list. His works have received appreciative reviews in international journals.

He has served Greek scholarship with great distinction, and deserves all appropriate recognition.

Τα κατάλοιπα του εκλιπόντος πρέπει να αξιοποιηθούν κατάλληλα, και υποθέτω ότι η κ. Καίτη Παπαθωμοπούλου θα διαχειρισθεί εν καιρώ σωστά το πλούσιο και αξιόλογο υλικό που δεν μπόρεσε ο ίδιος να αξιοποιήσει όπως θα επιθυμούσε. Οι νέοι αληθινοί φιλόλογοι της πατρίδος μας ας τον έχουν ως πρότυπο. Θα έχουν πολλά να ωφεληθούν από το παράδειγμά του.

Παραθέτω τα δημοσιεύματα του αείμνηστου Μανόλη Παπαθωμοπούλου.

I. ΒΙΒΛΙΑ

1. *Antoninus Liberalis, Les Métamorphoses. Texte établi, traduit et commenté*, Paris “Les Belles Lettres”, 1968 (σσ. 295).
2. *Μαξίμου Πλανούδη Μετάφρασις τῶν Ὀβιδίου Ἐπιστολῶν, κριτική έκδοση*, σειρά «Πέλεια» αρ. 1, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1976 (σσ. 138).
3. *Εὐτεκνίου Παραφράσεις εἰς τὰ Νικάνδρου Θηριακὰ καὶ Ἀλεξίφάρμακα, κριτική έκδοση*, «Πέλεια» αρ. 2, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1976 (σσ. 145).
4. *Ἀνωνύμου Παράφρασις εἰς τὰ Διονυσίου Ἰξευτικά, κριτική έκδοση*, «Πέλεια» αρ. 4, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1976 (σσ. 82).
5. *Ἀνωνύμου Παράφρασις εἰς τὰ Ὀππιανοῦ Ἀλιευτικά, «Πέλεια» αρ. 4*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 1976 (σσ. 70).
6. *Nouveaux fragments d’auteurs anciens*, «Πέλεια» αρ. 5, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1980 (σσ. 80).
7. *Aesopus Revisitatus. Recherches sur le texte des Vies Ésopiques, I, La critique textuelle*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1989 (σσ. 174).
8. *Ὁ Βίος τοῦ Αἰσώπου. Ἡ παραλλαγή G, κριτική έκδοση με μετάφραση*, Ιωάννινα ¹1990, ²1991 (σσ. 182).
9. *Varia Philologica et Papyrologica, I*, Ιωάννινα 1990 (σσ. 304).
10. *Αὐγουστίνου Περί Τριάδος Βιβλία ΙΕ΄. Μετάφρασις Μαξίμου τοῦ Πλανούδη, editio princeps. Κριτική έκδοση* (συνεργασία με Ι. Τσαβαρή και G. Rigotti). Ακαδημία Αθηνών, Βιβλιοθήκη Α. Μανούση, αρ. 3, ΚΕΕΕΣ 1995 (σσ. 1210).
11. *Ὁ Πόλεμος τῆς Τρωάδος, editio princeps. Κριτική έκδοση* (συνεργασία με Elizabeth Jeffreys, καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης), MIET 1996 (σσ. CL + 750).
12. *Apollonii Rhodii Argonauticorum Concordantia* (Olms-Weidmann Verlag), Hildesheim – Zurich – New York 1996 (σσ. 410).
13. *Nicandri Theriacorum et Alexipharmacorum Concordantia* (Olms-Weidmann Verlag), Hildesheim – Zurich – New York 1996 (σσ. 431).
14. *Oppiani Arameensis Cynegeticorum Concordantia* (Olms-Weidmann Verlag), Hildesheim – Zurich – New York 1997 (σσ. 471).
15. *Βοηθοῦ Περί Παραμυθίας τῆς Φιλοσοφίας, Μετάφρασις Μαξίμου τοῦ Πλανούδη, κριτική έκδοση*, Ακαδημία Αθηνών, “Corpus Philosophorum Medii Aevi, Philosophi Byzantini”, αρ. 9, 1999 (σσ. LXXX+164, οι σελίδες 1-97 διπλές).
16. *Ὁ Βίος τοῦ Αἰσώπου. Ἡ παραλλαγή W, κριτική έκδοση με μετάφραση και ερμηνευτικά σχόλια*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1999 (σσ. 208).

17. *Πέντε Δημώδεις Μεταφράσεις του Βίου του Αισώπου, editio princeps*, Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα 1999 (σσ. 206).
18. *Concordantia in Quinti Smyrnaei Posthomericæ* (Olms-Weidmann Verlag), Hildesheim – Zurich – New York 2002 (σσ. 867).
19. *Ὀβιδίου Περὶ Μεταμορφώσεων, Μετάφρασις Μαξίμου τοῦ Πλανούδη, κριτική έκδοση* (συνεργασία με Ι. Τσαβαρή), Ακαδημία Αθηνών, σειρά «Ελληνική Βιβλιοθήκη», 2002 (σσ. 708).
20. *Ovidii Metamorphoseon Libri XV, Volumen primum, Libri I et II, κριτική έκδοση* (συνεργασία με Ι. Τσαβαρή), Αθήνα 2002 (σσ. 87).
21. *Oppiani Apameensis Cynegetica, Eutecni Sophistae Paraphrasis, κριτική έκδοση* (Bibliotheca Teubneriana, Saur Verlag), Μόναχο – Λειψία 2003 (σσ. 255).
22. *Concordantia Sophocles* (Olms-Weidmann Verlag), Hildesheim – Zurich – New York 2003 (σσ. 958).
23. *Αρχαία Ελληνική Ερωτική Μαγεία*, μετάφραση του βιβλίου του Christopher A. Faraone, *Ancient Love Magic* (Harvard University Press 1999), (Εκδόσεις Παπαδήμα), Αθήνα 2004 (σσ. 358).
24. *Βερναρδάκειος Μαγικός Κώδικας* (σε συνεργασία με Μ. Βαρβούνη), «Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών», αρ. 61, 2006 (σσ. 445).
25. *Η Οικονομία των Ελληνικών Πόλεων*, μετάφραση του βιβλίου του Léopold Migeotte *L'économie des cités grecques* (Εκδόσεις Παπαδήμα), Αθήνα 2007 (σσ. 223).
26. *Ἰωάννου τοῦ Γραμματικοῦ τοῦ Τζέτζου Ἐξηγήσεις εἰς τὴν Ὅμηρου Ἰλιάδα, κριτική έκδοση*, Ακαδημία Αθηνών, Σειρά «Ελληνική Βιβλιοθήκη», Αθήνα 2007 (σσ. 575).
27. *Ποικίλα Φιλολογικά II*, (Εκδόσεις Παπαδήμα), Αθήνα 2007 (σσ. 320).
28. *Ποικίλα Φιλολογικά III*, Αθήνα 2007 (σσ. 176).
29. *Ποικίλα Φιλολογικά IV*, Αθήνα 2008 (σσ. 119).
30. *Ἀνέκδοτοι ἐξορκισμοὶ τοῦ Κρητικοῦ ἱερομονάχου Βενέδικτου Τζανκαρόλε, κριτική έκδοση* (συνεργασία με Μ. Βαρβούνη), (Εκδόσεις Αλήθεια), Αθήνα 2008 (σσ. 166).
31. *Μαξίμου τοῦ Πλανούδη Μετάφρασις τῶν Dicta Catonis, κριτική έκδοση* (Εκδόσεις Αλήθεια), Αθήνα 2009 (σσ. 148).
32. *Βίβλος Ξάνθου φιλοσόφου καὶ Αἰσώπου δούλου αὐτοῦ. Περὶ τῆς ἀνατροφῆς Αἰσώπου, κριτική έκδοση* (Εκδόσεις Αλήθεια), Αθήνα 2010 (σσ. 250).
33. *[Ἀπολλοδώρου] Βιβλιοθήκη, κριτική έκδοση* (Εκδόσεις Αλήθεια), Αθήνα 2010 (σσ. 300).
34. *Διογένους Παιδιόφραστος Διήγησις τῶν Ζώων τῶν Τετραπόδων, κριτική έκδοση* (Εκδόσεις Αλήθεια), Αθήνα 2010 (σσ. 285).

II. ΑΡΘΡΑ

1. «Un fragment sur papyrus de Démosthène: *Contre Dionysodoros* 47-50», *Recherches de Papyrologie* 1, 1961, 37-39 = *Varia* I, 261-264.
2. «Note sur une épigramme de Poseidippos de Pella», *RPh* 36, 1962, 252-257 = *Varia* I, 49-54.
3. «Notes critiques au texte d'Antoninus Liberalis», *RPh* 36, 1962, 245-251 = *Varia* I, 78-84.
4. «Vers gnomiques sur affichette», *Recherches de Papyrologie* 2, 1963, 113-116 = *Varia* I, 279-283.
5. «Un poème élégiaque inédit sur Méléagre et le Sanglier de Calydon», *Recherches de Papyrologie* 2, 1963, 99-111 = *Varia* I, 265-278.
6. «Une édition récente d'Antoninus Liberalis», *RPh* 37, 1963, 260-266 = *Varia* I, 85-91.
7. «Un argument sur papyrus de la Médée d'Euripide», *Recherches de Papyrologie* 3, 1964, 37-47 = *Varia* I, 284-295.
8. «L'intrigue et le rôle des personnages dans le *Sicyonien* de Ménandre», *RPh* 39, 1965, 215-234 = *Varia* I, 15-34.
9. «Une nouvelle édition du «*Sicyonien*» de Ménandre», *Αθηνά* 1965, 73-80 = *Varia* I, 35-42.
10. Βιβλιοκρισία του βιβλίου της Ελένης Κακριδή *La notion de Famitié et de l'hospitalité chez Homère*, *RPh* 39, 1965, 305-306 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 270.
11. Βιβλιοκρισία του άρθρου του Ν. Ευαγγελινού «Παρατηρήσεις στα αποσπάσματα του Σικωνίου του Μενάνδρου», *Bulletin Guillaume Budé* 1966, 150 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 271.
12. «Didymo il Cieco. Frammento del Commentario all'Ecclesiaste», *Papiri Vogliano-Milano*, IV 1967, 7-13 = *Varia* I, 296-303.
13. «Observations sur la Paraphrase aux *Halieutiques* d'Oppien», *RPh* 44, 1970, 48-59 = *Varia* I, 198-209.
14. «Sur les *Thériaques* d'Eutecnios», *RPh* 45, 1971, 84-98 = *Varia* I, 126-140.
15. «Prolegomènes à une nouvelle édition des *Ixeutiques* de Dionysios», *Ελληνικά* 24, 1971, 233-266 = *Varia* I, 164-197.
16. «Κριτικά Σημειώματα: Μιχαήλ Ψελλός. Οππιανού Βίος», *Δωδώνη* 1, 1972, 303-306 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 303-306.
17. «Pour une nouvelle édition de la Bibliothèque d'Apollodore», *Ελληνικά* 26, 1973, 18-40 = *Varia* I, 55-77.
18. «Remarques critiques sur les *Alexipharmakes* d'Eutecnios le Sophiste», *Δωδώνη* 2, 1973, 227-249 = *Varia* I, 141-163.

19. «Λαφύναι», *RPh*, 47, 1973, 109 = *Varia* I, 210.
20. «Mediaevalia: Narratio neograeca Apollonii Tyrii. Τα Σχέδη του Μυῶς», *Δωδώνη* 2, 1973, 283-294 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 247-257.
21. «Aesopica I», *Πλάτων* 26, 1974, 289-302 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 134-147.
22. «À propos de la Métaphrase Planudéenne des *Héroïdes* d'Ovide», *Φίλτρα. Τιμητικός Τόμος Σ. Καψωμένου*, Θεσσαλονίκη 1975, 107-118 = *Varia* I, 240-251.
23. «Διορθώσεις στον Πόλεμο της Τρωάδος. Συμβολή Α΄», *Δωδώνη* 5, 1976, 349-368.
24. «Οι Γνώμες του Σεκούνδου», *Δωδώνη* 5, 1976, 369-391 = *Varia* I, 92-114.
25. «Διορθώσεις στον Πόλεμο της Τρωάδος. Συμβολή Β΄», *Δωδώνη* 8, 1979, 355-415.
26. «Του σοφωτάτου κυρού Θεοδώρου του Προδρόμου Τα Σχέδη του Μυῶς», *Παρνασσός* 21, 1979, 377-399 = *Varia* I, 217-239.
27. «Γνώμες για τον Σεκούνδο», *Δωδώνη* 9, 1980, 311-321 = *Varia* I, 115-125.
28. «Tzetzés sur les Έκτορος λύτρα de Denys le Tyran», *REG* 94, 1981, 200-205 = *Varia* I, 43-48.
29. «Byzantine Influence on North Africa. Three little known sources: John of Biclar's Chronicon (ca. 590 A.D.), the Ecclesiastical Hierarchy in Africa (650-700 A.D.) and the Thronos Alexandrinus (675-703)», *Atti del Congresso Internazionale per gli Interscambi culturali e socio-economici fra l'Africa settentrionale e l'Europa Mediterranea*, Amalfi 1983, 339-341 = *Varia* I, 211-213.
30. «Greek Sources for the History of the Arabs in the Pre-Islamic Period: The Narrations of Nilus Sinaiticus, the Narrations of Ammonius, the Martyrium of Arethas, the Acts of Gregentius», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνοαραβικών Σπουδών [Graeco-Arabica* 3, 1984, 203-205] = *Varia* I, 214-216.
31. «L'édition critique du Πόλεμος της Τρωάδος. Problèmes méthodologiques», *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συμποσίου για τη Δημώδη Λογοτεχνία*, Κολωνία 1986, 279-284 = *Varia* I, 252-257.
32. «Διορθώσεις στον Πόλεμο της Τρωάδος. Συμβολή Γ΄», *Δωδώνη* 15, 1986, 131-154.
33. «Pour une nouvelle édition de l'Exégèse à l'Iliade de Jean Tzetzés», *Δωδώνη* 16, 1987, 193-204 = *Varia* II, 111-122.
34. «Pour une nouvelle édition des Kérygmes Lithiques», *Δωδώνη* 16, 1987, 153-191 = *Varia* II, 57-95.
35. «Βιβλιοκρισία του βιβλίου του G. A. A. Kortekaas, *Historia Apollonii*

- Regis Tyri*», *BZ* 80, 1987, 384 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 272.
36. «Θεοδώρου επισκόπου Αλανίας Λόγος εις Πατριάρχην Γερμανόν. Συμβολή στην έκδοση των έργων του Θεοδώρου», *Δωδώνη* 17, 1988, 9-29 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 194-214.
 37. «Διορθώσεις στον Πόλεμο της Τρωάδος. Συμβολή Ε΄», *Δωδώνη* 17, 1988, 23-62.
 38. «Διορθώσεις στον Πόλεμο της Τρωάδος. Συμβολή ΣΤ΄», *Δωδώνη* 18, 1989, 205-247.
 39. «Ελέγχου έλεγχος», *Δωδώνη* 18, 1989, 195-204 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 124-133.
 40. «Το Δυναμερόν του Νικολάου Μυρεψού», *Γ' Ετήσιο Συνέδριο Βυζαντινής Ιατρικής, Αχαϊκή Ιατρική, Materia Medica Graeca* 18, 1990, 293 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 258.
 41. «Διορθώσεις στον Πόλεμο της Τρωάδος. Συμβολή Δ΄», *Ελληνογαλλικά. Αφιέρωμα στον Roger Milliet*, Αθήνα 1990, 575-594.
 42. «Le retour de Plithène. Disparition et réapparition d'un personnage mythologique», *REG* 105, 1992, 45-58 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 13-26.
 43. «Fantômes et revenants dans le *LSJ*. À propos de la *Périégèse* de Denys d'Alexandrie» (συνεργασία Ι. Τσαβαρή), *RPh* 66, 1992, 111-120 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 75-84.
 44. «Το στέμμα και η έκδοση της *Ιστορίας του Βελισαρίου*», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου για τη Δημόδη Λογοτεχνία*, Βενετία 1993, 349-357 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 238-246.
 45. «De quelques manuscrits de Sophocle revisités», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για τον Σοφοκλή «Sophocle. Le texte, les personnages»*, Aix-en-Provence 1993, 75-94 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 27-46.
 46. «Ο Νικόλαος Μυρεψός, ονομαστός φαρμακοποιός του 14ου αι. και άγνωστο μαγικό χειρόγραφο», *Φιλοσοφία, Επιστήμες και Πολιτική. Συγκομιδή προς τιμήν Ευτύχη Μπιτσάκη*, Ιωάννινα 1998, 315-325 = *Varia* II, 215-225.
 47. «La traduction Planudéenne des *Commentarii* de Macrobie», *Ciceroniana, Atti dell'XI Colloquium Tullianum*, Roma 2000, 133-140 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 164-171.
 48. «Η Πλανούδεια Μετάφραση των *Μεταμορφώσεων* του Οβιδίου. Μια νέα έκδοση», *Ελληνικά* 50, 2000, 107-117 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 172-186.
 49. «Η editio princeps του *Πολέμου της Τρωάδος*. Απολογία για ένα “ακόμη ανέκδοτο κείμενο”», *Πρακτικά Θ' Επιστημονικής Συνάντησης* 11-13 Μαΐου 2000, Θεσσαλονίκη, 233-239 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 215-221.

50. «Η Πλανούδεια Μετάφραση των *Dicta Catonis*», *Ζ' Πανελλήνιο Συνέδριο Λατινικών Σπουδών*, Θεσσαλονίκη 2002 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 187-193.
51. «Βιβλιοκρισία του βιβλίου του Αμ. Δ. Μαυρουδή, *Αρχιγένης Φιλίππου Απαμεύς, Πονήματα* 3, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 2000», *REG* 116, 2003, 760-761 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 273-274.
52. «Παρατηρήσεις στην *Παιδιόφραστον Διήγησιν τῶν Ζῶων τῶν Τετραπόδων*», *Κανίσκιον Φιλίας. Τιμητικός Τόμος για τον G. Saunier*, Αθήνα 2002, 383-398 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 222-237.
53. «Μια νέα έκδοση του Ρήσου», *Ελληνικά* 55, 2005, 303-321 = *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 47-65.
54. «Εκάβης τραγωδία», *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 66-76.
55. «Μεταμφίεση, όχι μεταμόρφωση του Δόλωνα στον Ρήσο [του Ευριπίδη]», *Ελληνικά* 57, 2007, 393-394.
56. «Το φιλολογικό έργο του Ανδρέα Παναγόπουλου», *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 275-305.
57. «Το φιλολογικό έργο του Μενέλαου Χριστόπουλου», *Ποικίλα Φιλολογικά* II, 306-317.
58. «Η μετάφραση από τον πάπα Ζαχαρία των *Διαλόγων* του Γρηγορίου του Μεγάλου», Ανακοίνωση στο *Η' Συνέδριο Λατινικών Σπουδών, Κομοτηνή, Ιούνιος 2007* (υπό εκτύπωση).
59. «Pour une nouvelle édition des *Magna Moralia* d'Aristote, in *KAINA ΠΡΑΓΜΑΤΑ, Mélanges offerts à Jean-Claude Carrière, Toulouse – Grenoble 2009* = *Pallas* 81, 2009, 175-179.
60. «Emendations on *Theseid*», *Reading in Byzantium and Beyond, Festschrift for Elisabeth and Michael Jeffreys*, Oxford 2011 (υπό εκτύπωση).